

MACIEJ SEKERDEJ

Instituto Superior de Ciências do Trabalho e da Empresa w Lizbonie

ANTYSEMITYZM: POSTAWA INDYWIDUALNA CZY NORMA KULTUROWA?

„Na początku sezonu letniego dwie gazety w Toronto zamieściły w sumie około stu ogłoszeń reklamujących się hoteli i ośrodków wczasowych. S. L. Wax, kanadyjski socjolog, przeprowadził wówczas interesujący eksperyment. Otóż wysłał po dwa listy jednocześnie do każdego z tych miejsc, prosząc o rezerwację pokoju dokładnie w tym samym czasie. Jeden z listów podpisywał «Mr. Greenberg», drugi — «Mr. Lockwood». Jakie były rezultaty? Panu Greenbergowi odpisało 52% właścicieli, a 36% zaoferowało mu zakwaterowanie; Pan Lockwood otrzymał odpowiedź na 95% swoich listów, a 93% właścicieli zgodziło się go przyjąć” (Allport 1954, s. 5).

„Dlaczego tak wielu ludzi podziwia Abrahama Lincolna? Odpowiedzą: dlatego że był oszczędny, drobiazgowy, zachłanny na wiedzę, ambitny, dbał o interes jednostki oraz błyskawicznie wspinał się po drabinie awansu społecznego. A dlaczego tak wielu ludzi nie lubi Żydów? Odpowiedzą: dlatego że są oszczędni, drobiazgowi, zachłanni na wiedzę, ambitni, dbają o interes jednostki oraz błyskawicznie wspinają się po drabinie awansu społecznego” (Allport 1954, s. 184).

„Na Węgrzech mówi się: antysemitą jest ten, kto nienawidzi Żydów bardziej niż to absolutnie konieczne” (Allport 1954, s. 6).

Przytoczone fragmenty pochodzą z wydanej w 1954 r. książki Gordona W. Allporta *The Nature of Prejudice*. Na ich podstawie można wyciągnąć kilka interesujących wniosków. Po pierwsze, opierając się jedynie na treści czy też zawartości stereotypu nie zawsze można określić jego kierunek. Stereotypy nie muszą być konsekwentne; ta sama treść może, zależnie od sytuacji, implikować całkiem odmienne nastawienia wobec obiektu. Dlatego też różnice w postawach lub opiniach wobec członków grupy obcej wynikają często mimo istnienia — jakby się mogło wydawać — uzgodnionego i dobrze ugruntowanego stereotypu. Poza tym to, że jest uzgodniony, oczywiście nie oznacza, że jest dobrze zdefiniowany i nie wyklucza jego złożoności.

Adres do korespondencji: maciej.sekerdej@iscte.pt

Po drugie, stereotyp może być całkowicie powierzchowny i pozbawiony wszelkich podstaw czy uzasadnień. Czasem wystarczy jedna cecha (imię, nazwisko, kolor skóry, sposób mówienia), aby uruchomić całą lawinę skojarzeń, które jednostka czy grupa sobie na dany temat wypracowała. Znane są także przypadki wyrażania opinii o nieistniejących narodowościach (np. Weigl 1999) czy zdecydowanych postaw wobec produktów, których nie ma (np. woda „Dar Grabiny” z serialu telewizyjnego *M jak miłość* okazała się jedną z bardziej preferowanych przez Polaków).

I wreszcie, po trzecie, stereotypy i uprzedzenia — bo do tych drugich także, a może przede wszystkim, odnoszą się cytowane fragmenty — zależą w dużym stopniu od sytuacji politycznej, ekonomicznej, społecznej itd.; zatem zajmując się relacjami grupowymi zawsze trzeba brać pod uwagę perspektywę czasową. Na przykład w czasie drugiej wojny światowej negatywny stereotyp Niemca nie był niczym wyjątkowym, tak samo jak pozytywny stereotyp Amerykanów w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w Polsce — co mogło mieć związek z rolą Ameryki we wspieraniu opozycji demokratycznej w naszym kraju (por. Strzeszewski 2003).

Warto zastanowić się, biorąc pod uwagę wszystkie te konteksty, czy mamy teraz w Polsce — jak to określił Andrzej Szczypiorski — „antysemityzm bez Żydów”, czy po prostu uważamy, że go mamy. Ale żeby rozważyć ten problem, trzeba najpierw zastanowić się, czym są stereotypy, jaką mają strukturę i funkcje (czy tylko opisują, czy zawierają oceny?) oraz w jaki sposób manipulacja perspektywą indywidualną i kulturową wpływa na powstawanie różnic w jednostkowych ocenach.

STRUKTURA STEREOTYPÓW

Istnieje wiele definicji stereotypów. Jakkolwiek różne, na ogół mają wspólny rdzeń. Według twórcy tego terminu, Waltera Lippmanna (1922), stereotypy są „obrazami w naszych głowach”, które upraszczają otoczenie społeczne, tym samym pomagają człowiekowi radzić sobie z jego złożonością. Pogląd ten w pewnym sensie mieści się w podejściu poznawczym, według którego stereotypy są wynikiem ekonomizacji procesów przetwarzania informacji, co czyni je czymś naturalnym i nieuchronnym. Ponadto stereotyp to nie tylko obraz uproszczony, ale i uogólniony, nasycony wartościami oraz niewielkiej podatności na zmiany (Kurcz 1995; Dovidio i in. 1999; Weigl 2001).

Według Gordona W. Allporta (por. także np. Tajfel 1981; Leyens, Yzerbyt, Schadron 1994), podstawowym procesem stereotypizacji jest kategoryzacja. Allport (1954) wylicza pięć podstawowych cech kategoryzacji: po pierwsze, kategoryzacja obiektów pomaga w codziennej adaptacji; po drugie, kategorie mają obejmować jak największą liczbę obiektów; po trzecie, kategorie pozwalają szybko zidentyfikować dany obiekt; po czwarte, kategoria naznacza wszystkie obiekty, które się w niej znajdują, takimi samymi ideologicznymi czy emo-

cjonalnymi markerami, oraz po piąte, kategorie mogą być mniej lub bardziej racjonalne. Allport odróżniał jednak stereotyp od kategorii. Stereotyp, według niego, to przesadne przekonanie dotyczące danej kategorii i służące do usprawiedliwiania (czy też racjonalizacji) naszego zachowania w stosunku do niej. Etykieta, jaką nadaje się danej kategorii, nie musi wynikać z analizy właściwości należących do niej obiektów. Jest to, jak utrzymują Tversky i Kahneman (1973), najczęściej coś, co jest widoczne i społecznie użyteczne. Innymi słowy, obiekty wewnątrz kategorii mogą być uporządkowane w różny sposób, który ma wpływ na włączanie nowych obiektów oraz postawy wobec nich. Kategorie mogą być, oczywiście, neutralne, ale rzadko zdarza się to w odniesieniu do zjawisk społecznych.

Interesującym zjawiskiem jest większa skłonność do wykluczania obiektów pasujących do kategorii, na której nam zależy (na przykład członków własnej grupy), niż do dopuszczenia obiektów, które nie powinny się w niej znaleźć. Na przykład w badaniach Scodela i Austrina (1957), antysemici lepiej rozpoznawali Żydów niż nieantysemici. Było to spowodowane tym, że w ogóle przypisywali pochodzenie żydowskie większej liczbie osób, prawdopodobnie bojąc się ryzyka nierozpoznania Żyda.

Na podstawie analizy przywołanych definicji można powiedzieć, że stereotypy to podzielane, sztywne i trudno poddające się zmianie przekonania na temat cech osobowościowych i oczekiwanych zachowań danej grupy ludzi (Leyens, Yzerbyt, Schadron 1994). Mirosław Kofta i Aleksandra Jasińska-Kania (2001) określają stereotyp jako „system asocjacyjny, w którym reprezentacja kategorii społecznej jest silnie powiązana z reprezentacjami określonych cech ludzi” (s. XI). Jak uważają niektórzy (Jost, Banaji 1994; Bodenhausen, Macrae 1999; zob. także Allport 1954) reprezentacje te są tworzone często po to, aby usprawiedliwić własne zachowanie lub nastawienie czy ogólnie istniejący stan rzeczy. Barbara Weigl (2001, s. 210) mówi w tym kontekście, że stereotypy mają funkcje egotystyczne, ponieważ wywierają pozytywny wpływ na poczucie własnej wartości i ogólny dobrostan.

ASPEKT DESKRYPTYWNY I EWALUATYWNY

Czy zawartość stereotypów to jedynie opis, czy też zawsze towarzyszą mu jakieś elementy wartościujące? To, w jaki sposób konkretne cechy składające się na przykład na stereotypy narodowe czy etniczne znajdują odzwierciedlenie w końcowej ocenie danej grupy, oczywiście — jak już wspomniano — zależy od szerszego kontekstu społecznego czy politycznego (por. np. Hogg, Abrams 1998; Jost, Hamilton 2005). Jednak w tym miejscu stawia się problem ogólniejszy: Czy element wartościujący jest stałym składnikiem stereotypu?

Według podejścia deskryptywnego stereotyp jest reprezentacją obiektu społecznego przypisaną do określonej kategorii lub „skojarzoną w pamięci semantycznej z nazwą kategorii [...]”. Nazwa czy etykieta kategorii w sposób auto-

matyczny aktywizuje treść reprezentacji” (Łukaszewski, Weigl 2001, s. 46). Istotne — według tej koncepcji — jest to, że reprezentacja, jaką jest stereotyp, nie musi być ani pozytywna, ani negatywna, jest po prostu czysto poznawczą reprezentacją kategorii społecznej. W myśl podejścia ewaluatywnego natomiast stereotypy oprócz określonych treści niosą ze sobą również oceny odnoszące się do danej kategorii. To podejście wydaje się szczególnie użyteczne podczas analizy zawartości stereotypów społecznych, na przykład etnicznych czy narodowych, gdyż na stereotypy te składają się przeważnie charakterystyki w formie przymiotników czy krótkich opinii, które mają tradycję etymologiczno-semantyczną i rzadko bywają neutralne. Można przy okazji rozróżnić aspekt afektywny i wartościujący. Mianowicie emocje, uznane za główną determinantę międzygrupowych postaw czy uprzedzeń, nie jest to bynajmniej czynnik jedyń. Dużą rolę odgrywają także przekonania czy wartości, jak je nazywa Mark Zanna (1994), wartości symboliczne, na które składają się tradycje, symbole czy normy.

Walter i Cookie Stephan (1999) twierdzą, że z poznawczymi elementami stereotypu powiązane są emocje, które niosą ze sobą określony stosunek do obiektu (od negatywnego do pozytywnego). Zaznaczają też, że emocje takie wcale nie muszą być spójne i konsekwentne, to znaczy jednemu elementowi poznawczemu przypisane mogą być emocje i pozytywne, i negatywne, na przykład od awersji do współczucia. Aktywizacja danej asocjacji poznawczej automatycznie pobudza/udostępnia również związane z nią oceny.

Ocena ogólna może z kolei wpływać na właściwości stereotypu jako narzędzia poznania, aktywnie modyfikującego rzeczywistość. Otóż w dużej mierze mechanizm ten oparty jest właśnie na ocenie według kryteriów pozytywny–negatywny, dobry–nieдобry, miły–niemiły itd., na potwierdzenie czego aktywnie poszukiwane są (albo fabrykowane) dowody (por. Kofta, Jasińska-Kania 2001; Cameron, Trope 2004). W wielu badaniach stwierdzono ponadto, że ludzie lepiej zapamiętują informacje zgodne z ich wcześniejszymi emocjonalnymi ocenami (por. np. Förster, Higgins, Strack 2000; Lyons, Kashima 2006).

Rozróżnianie deskryptywnego i ewaluatywnego charakteru stereotypów jest istotne głównie ze względu na stosowane metody pomiaru. Miary poznawcze skupione są na charakterystykach opisowych (przymiotnikach, krótkich opiniach itd.) i mają na celu zorientowanie się, jakiego typu określeń używa się do opisu danej grupy i w jakim stopniu charakterystyki te się do niej odnoszą (czyli jakie jest natężenie danej cechy w grupie, por. Brigham 1971). Z kolei badacze używający miar afektywnych, a raczej poznawczo-afektywnych uważają, że ogólna ocena grupy wynika z opisowych części składowych, albo też odwrotnie, w każdym razie opis i ocena są w przypadku stereotypów silnie powiązane. Tak mierzone stereotypy są niezłym predyktorem postaw (Esses, Haddock, Zanna 1993a; Valencia, Gil de Montes, Elejabarrieta 2003).

PERSPEKTYWA INDYWIDUALNA I KULTUROWA

Podział na stereotypy kolektywne (których szczególnym rodzajem są odnoszące się do całych społeczeństw stereotypy kulturowe) i stereotypy indywidualne jest istotny z teoretycznego i metodologicznego punktu widzenia. Stereotypy kulturowe to rozpowszechnione w danym społeczeństwie przekonania dotyczące członków grup obcych (można uznać, że również własnej), a stereotypy indywidualne to przekonania jednostek — charakterystyki przypisywane innym przez poszczególne osoby. Te dwa rodzaje stereotypów mogą się pokrywać, ale nie muszą (Esses, Haddock, Zanna 1993a; 1993b; Krueger 1996). Przeważnie jednak mają coś wspólnego — zazwyczaj jest to cecha (cechy) uznawana za najbardziej typową.

Koncepcja stereotypów kulturowych jest zgodna ze stanowiskiem Lippmanna (1922), który twierdził, że stereotypy są dane przez kulturę, a nie wypracowane przez jednostkę. Pogląd ten jest oczywiście zbyt kategoryczny, zwraca jednak uwagę na niezaprzeczalny fakt, iż pierwotne przekonania co do ogólnie pojętej natury świata są nam przekazywane w procesie komunikacji, zwłaszcza werbalnej, poprzez kontakty bezpośrednie lub środki masowego przekazu i w pewnym sensie stanowią wypadkową zbiorowej wiedzy społeczeństwa, jego zwyczajów, wartości, mitów czy ideologii (Moscovici 1993; Stangor, Schaller 1999; Boski 2001).

Stereotypem kulturowym — nazywanym też, bardziej ogólnie, konsensusalnym — są zatem przekonania dotyczące cech, którymi odznaczają się członkowie ocenianych grup. Przekonania te są zazwyczaj powszechnie znane i do pewnego stopnia podzielane w grupie. Z kolei indywidualne przekonania czy indywidualne stereotypy, gdyż terminy te w tym kontekście stosuje się wymiennie, to wszystkie charakterystyki, które dana jednostka przypisuje członkom ocenianej grupy, zarówno te powszechnie podzielane, jak i idiosynkratyczne, czyli właściwe tylko poszczególnym jednostkom. Oba te rodzaje stereotypów są interesujące jako przedmiot badania, gdyż stereotypy kulturowe mają istotny wpływ na relacje statusowe czy hierarchię międzygrupową oraz traktowanie obcych grup. Poznanie stereotypów indywidualnych z kolei pomaga w rozumieniu indywidualnych postaw wobec członków obcych grup (Esses, Haddock, Zanna 1993a; por. Gardner 1994).

Przykładem sposobu rozróżnienia stereotypów indywidualnych i kulturowych jest też model dysocjacji, zaproponowany przez Patricję Devine (1989, 1995, por. Devine, Monteith 1993), która zauważa, że jakkolwiek ludzie dobrze znają i rozpoznają stereotypy kulturowe, nie zawsze się z nimi zgadzają, istnieje zatem pewna dysocjacja wiedzy dotyczącej stereotypów kulturowych i ich akceptacji. Można to zaobserwować zwłaszcza wśród osób mniej uprzedzonych, ponieważ stereotypy kulturowe często są bardziej negatywne z uwagi na mniejszą aktywność filtra politycznej poprawności. Devine argumentuje, że owa dysocjacja wynika także z tego, że stereotypy indywidualne są struktu-

rami poznawczymi nowszymi niż stereotypy kulturowe nabywane w okresie socjalizacji, zanim dzieci rozwiną w sobie zdolność krytycznego myślenia i indywidualnych ocen. Ponieważ jednak nosicielami stereotypów indywidualnych i kulturowych są członkowie tej samej grupy, można przypuszczać, że te dwa poziomy reprezentacji są w jakiś sposób współzależne i mogą na siebie wzajemnie wpływać.

Na związek stereotypów kulturowych i indywidualnych wskazuje też Joachim Krueger (1996). Warto według niego zwrócić uwagę na zjawisko projekcji: ludzie zapytani o przeważające w ich grupie opinie na temat obcych grup mają tendencję do projektowania własnych, często negatywnych ocen. Innym mechanizmem mogącym łączyć stereotyp kulturowy z indywidualnym jest efekt fałszywej powszechności (Marks, Miller 1987), czyli skłonność do przypisywania innym własnych opinii, wynikająca ze szczerego przekonania, że oni tak właśnie uważają. I wreszcie, stereotypy kulturowe mogą po prostu wchodzić w skład stereotypów indywidualnych.

Wydaje się, że rozróżnienie perspektywy indywidualnej i kulturowej w badaniu stereotypów na temat Żydów w Polsce jest zabiegiem interesującym i użytecznym. Po pierwsze, jest to obszar dotychczas nie eksplorowany przez psychologów społecznych. Oczywiście, stereotypy grupowe, w tym stereotyp duszy grupowej, od paru lat są analizowane przez Mirosława Koftę (Kofta 2001; Kofta, Sędek 1999, 2005), ale w tym przypadku chodzi o postrzeganie Żydów jako wrogiej i zagrażającej grupy, a nie o przekonania czy opinie Polaków na temat stereotypu, który według nich istnieje w tym względzie w społeczeństwie polskim. Po drugie, podejście takie mogłoby pomóc wyjaśnić sygnalizowaną przez socjologów (np. Datner-Śpiewak 1996; Krzemiński 2004a) znaczną polaryzację stereotypu Żyda w Polsce.

Według Serge'a Moscovici (1976, 1993), wszystkie procesy poznawcze są kontrolowane i ukierunkowywane przez normatywny metasystem. System kognitywny zajmuje się kategoryzacją, przetwarzaniem, dedukcją, syntezą danych itd., i to Moscovici (1976, s. 254) nazywa systemem operacyjnym, ale procesy te są niejako zawiadowane, kontrolowane i weryfikowane przez regulacje normatywne istniejące w grupie. Dlatego też teoria reprezentacji społecznych Moscoviciego (zob. np. 1984, 1988) przez niektórych (Doise 1993; Clémence 2001) jest nazywana ogólną teorią metasystemu relacji społecznych. Normatywna kontrola procesów kognitywnych dokonuje się poprzez dwa mechanizmy socjokognitywne: zakotwiczenie (*anchoring*) i konkretyzację (*objectification*). Konkretyzacja — transformacja abstrakcyjnych informacji w konkretną wiedzę — prowadzi do konstrukcji mapy znaczeń, punktów odniesienia podzielanych, ale nie uzgodnionych do końca. Później te pojęcia są zakotwiczone w istniejącym systemie wiedzy i przekonań, co kończy się specyficzną definicją integrującą poszczególne znaczenia. Podobieństwo do procesów kategoryzacji, znanych z badań nad stereotypami, jest tu znaczne i nieprzypadkowe.

Pozycjonowanie społeczne (*social positioning*) (Doise 2001; Clémence 2001) ma początek właśnie w zakotwiczeniu tej wspólnej (podzielanej) wiedzy, ale w różnych grupach przebiega według różnych standardów normatywnych. Bierze się to z prostego faktu, że aby zająć jakąś pozycję w debacie, jednostki muszą znać reguły debaty i połączyć je z własnym punktem widzenia. Wspomniana wyżej Devine (1989) podaje dobry przykład pozycjonowania społecznego: zachodzi ono wówczas, gdy automatyczne schematy poznawcze — stereotypy (znane każdemu w danej grupie społecznej i dlatego nazywane kulturowymi) — w procesie kontrolowanego przetwarzania są odrzucane bądź nie. Proces ten to właśnie społeczne pozycjonowanie; jego rezultatem są przekonania, które wynikają z poznawczej aktywności, doświadczeń oraz systemu wartości istniejącego w danej grupie — są to właśnie stereotypy indywidualne. Warto też wspomnieć, że kontrola taka może mieć co najmniej dwojaką motywację: po pierwsze, może wynikać z potrzeby zaznaczenia własnej wyższości lub wyższości własnej grupy nad grupą stereotypizowaną albo, po drugie, może służyć budowaniu pozytywnego wizerunku siebie jako osoby otwartej i tolerancyjnej (Devine, Monteith 1993, 1999).

Manipulacja kontekstami (indywidualnym i grupowym) ma zatem pewną wewnętrzną dynamikę; sprawia, że często w kontekście indywidualnym stereotypy i postawy są bardziej neutralne, a w kontekście grupowym (kolektywnym, kulturowym) bardziej negatywne. Ma to związek ze wspomnianymi regulacjami normatywnymi, które modyfikują operacje poznawcze. Manipulacja normatywna „ja” (indywidualna) w relacji do manipulacji normatywnej „społeczeństwo” (grupowa, kulturowa), która jest bardziej rozległa, implikuje odmienny wpływ na osoby badane, jeżeli chodzi o pozycjonowanie społeczne oraz jeżeli chodzi o konstruowanie znaczeń: w relacji ja – obiekt (w manipulacji indywidualnej) i w relacji ja – inni – obiekt (w manipulacji grupowej). Manipulacja indywidualna sugeruje ponadto działanie politycznej poprawności i reguły tolerancji, która sprawia, że jednostka pod wpływem presji grupowej zataja pewne opinie lub je wypiera, co w rezultacie przekłada się na bardziej pozytywne stereotypy i postawy wobec innych grup. Z kolei przy manipulacji „grupowej” owe zatajone opinie dochodzą do głosu spontanicznie, co prowadzi do bardziej negatywnych stereotypów, postaw czy opinii.

ANTYSEMITYZM

Terminu „antysemityzm” po raz pierwszy około 1873 r. użył niemiecki dziennikarz i publicysta Wilhelm Marr, nazywając w ten sposób dyskryminacyjną politykę wobec Żydów opartą na rasizmie, którą zresztą popierał. Pojęcia rasizmu Marr nigdy dokładnie nie zdefiniował, powoływał się jedynie na tak zwany „aryjski mit” (por. Poliakov 1974), według którego Żydzi stanowili rasę niższą, tak jak pozostałe rasy inne od Aryjczyków, wśród których jednak byli najgroźniejsi i najbardziej ekspansywni (zob. np. Zimmermann 1986).

Obecnie w ogólnym rozumieniu antysemityzm jest negatywną postawą wobec Żydów jako grupy (etnicznej, narodowej lub/i religijnej). W badaniach i interpretacjach antysemityzmu można wyróżnić wiele podejść teoretycznych. Rozpatruje się go w terminach psychoanalizy (historycznie ciekawa koncepcja nawiązująca do kompleksu Edypa; Freud 1994), teorii osobowości autorytarnej (Adorno i in. 1950), teorii symbolicznego i współczesnego (ukrytego) rasizmu (McConahay 1983, 1986), etnocentryzmu itd. Antysemityzm jest też często wiązany z ideologią polityczną (Bergmann 1988). Wydaje się, że główne kierunki badań nad antysemityzmem mają perspektywę historyczno-społeczną, indywidualną (poszukiwanie korelatów antysemityzmu wśród cech osobowości) oraz socjologiczną (relacje antysemityzmu ze zmiennymi demograficznymi, edukacją itp.).

Według Morse i Allporta (1988), antysemityzm to ogólne określenie trzech typów zachowań: (1) dyskryminacji (jawnej lub ukrytej) Żydów przez nie-Żydów, objawiającej się tendencją do wykluczania ich z własnej grupy; (2) dyskryminacji werbalnej, to jest tendencji do wydawania negatywnych, zgeneralizowanych sądów o Żydach; (3) awersji — tendencji do zachowywania dystansu wobec Żydów. Pewne kryteria służące do identyfikacji i szacowania natężenia antysemityzmu zostały sformułowane przez National Jewish Community Relations Advisory Council (NJCRAC). Są to między innymi: dominujące negatywne postawy wobec Żydów, akty agresji (jawne lub ukryte), dyskryminacja Żydów, wrogie postawy wobec Żydów ujawniane przez osoby publiczne, wrogie postawy wobec Żydów ujawniane przez wpływowe postacie życia religijnego, reakcje na sytuacje konfliktowe, oficjalne reakcje na antysemityzm, działalność organizacji i ruchów antysemitycznych (NJCRAC 1986).

Ciekawą definicję antysemityzmu, nawiązującą do teorii stereotypów i uprzedzeń, zaproponował kanadyjski historyk Gavin Langmuir (1987). Wyróżnił on trzy rodzaje stwierdzeń odnoszących się do grup obcych: realistyczne, ksenofobiczne oraz chimeryczne. Wszystkie mogą stać się podstawą przejawów wrogości wobec członków grupy obcej, jednak różne są ich funkcje oraz zasady konstrukcji.

Stwierdzenia realistyczne odzwierciedlają konflikt międzygrupowy związany z walką o ograniczone dobra. Mogą zawierać nawoływania do wrogości i postaw negatywnych, ale opierają się, według Langmuira, na racjonalnych przesłankach i nie mają na celu dyskryminacji dla samej dyskryminacji. Podstawą stwierdzeń ksenofobicznych jest, po pierwsze, postrzeganie i ocena wszystkich członków grupy obcej jedynie przez pryzmat przynależności grupowej, a po drugie, przypisywanie im kolektywnej winy za godzące w nas lub w nasze wartości czyny popełnione przez ich przodków. W przypadku Żydów typowym przykładem stwierdzeń ksenofobicznych jest naznaczanie ich mianem „zabójców Chrystusa” oraz „lichwiarzy”, co wystarcza, aby zracjonalizować ewentualne akty wrogości. Langmuir uważa zresztą, że stwierdzenia ksenofobiczne nie tyle odnoszą się do grupy obcej, ile są wyrazem poczucia

kolektywnego zagrożenia. Różnica między stwierdzeniami ksenofobicznymi a chimerycznymi jest taka, że te pierwsze zawierają tak zwane ziarno prawdy (Chrystus istotnie poniósł śmierć z rąk Żydów; w wiekach średnich trudnili się oni pożyczaniem pieniędzy na procent, można dodać, że z powodu ograniczeń nakładanych na nich przez rządzących, między innymi zakazu posiadania ziemi), te drugie są „są zupełnymi wymysłami, wytworami wyobraźni, potworami, które jakkolwiek syntaktycznie odziane w ludzką szatę, nigdy nie istniały i stanowią jedynie projekcje procesów mentalnych nie mające nic wspólnego z realnymi ludźmi, z realnymi członkami grupy obcej” (Langmuir 1987, s. 334). Typowymi przykładami stwierdzeń chimerycznych są opowieści o rytualnych mordach popełnianych przez Żydów, zatrutowaniu studni czy porywaniu dzieci. Langmuir odróżnia je od „zwykłych” negatywnych postaw wobec Żydów czy „niełubienia Żydów” i proponuje, aby jedynie do nich odnosić termin „antysemityzm”. Koncepcja ta jest o tyle ciekawa, że jej autor stara się porządkować stereotypy i uprzedzenia etniczne, przeciwstawiając się jednocześnie nazywaniu antysemityzmem wszelkich negatywnych opinii wygłaszanych pod adresem Żydów.

POSTAWY WOBEC ŻYDÓW W POLSCE

Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji podczas spisu powszechnego ludności w 2002 r. narodowość żydowską zadeklarowało 1055 obywateli RP¹. Nawet jeśli przyjmiemy, że liczba ta jest nieco zaniżona (w spisie zastosowano kryterium narodowe, a niektórzy mogą się określać na podstawie kryterium religijnego czy „kulturowego”), to i tak widoczne jest, że Żydzi stanowią zupełnie nieznaczną część polskiego społeczeństwa. Oznacza to, że możliwość codziennego kontaktu z Żydem — na przykład współpracownikiem czy sąsiadem — jest niezmiernie rzadka. Istnieją za to całkiem rozpowszechnione i rozpoznawalne stereotypy na temat Żydów czy wywołujące spore emocje opinie o nich. Dowodzą tego na przykład przeprowadzone na Opolszczyźnie badania Barbary Weigl i Wiesława Łukaszewskiego (1992). Pokazują one, jak bardzo rozpowszechniony jest w tym regionie stereotyp Żyda, mimo że szansa spotkania Żyda czy też kontaktu z kulturą żydowską jest tam znikoma. Dlatego właśnie mówi się w Polsce o tak zwanym „antysemityzmie bez Żydów” (por. np. Łukaszewski 1995; Cała 2001; Kofta 2001). Jest to zjawisko ciekawe dla psychologa między innymi dlatego, że stereotypy te, jakkolwiek rozpowszechnione, muszą być dość powierzchowne, właśnie ze względu na fizyczny brak obiektu stereotypu.

Istnienie negatywnych postaw wobec Żydów potwierdziły przeprowadzone przez CBOS we wrześniu 2006 r. badania opinii publicznej pt. *Sympatia i niechęć do innych narodów*. Żydzi zajęli w nim raczej niską pozycję (27 na 34 oce-

¹ http://www.mswia.gov.pl/mn_narod_zydzi.html

niane narodowości). Badani mieli za zadanie oszacować swój stosunek do innych narodów na siedmiopunktowej skali od -3 (niechęć) do $+3$ (sympatia). Średnia ocen postaw wobec Żydów wyniosła $-0,64$; niechęć wobec tej grupy deklarowano ponad dwa razy częściej niż sympatię (Strzeszewski 2006). W innym sondażu CBOS, przeprowadzonym na reprezentatywnej losowej próbie dorosłych Polaków, mierzono za pomocą skali Bogardusa (1925) deklarowany dystans społeczny wobec przedstawicieli innych narodowości i religii. Okazało się, że część populacji, która nie zaakceptowałaby małżeństwa syna lub córki z osobą, jak to określono, narodowości żydowskiej, sięgnęła 35%; inne grupy narodowe uzyskały niższe wskaźniki (Chińczycy 34%, Rosjanie 27%, Niemcy 23%, Francuzi 21%, Czesi 20%) (Strzeszewski 2007).

Dokładniej strukturę postaw Polaków wobec Żydów zbadał zespół Ireneusza Krzemińskiego (1996, 2004c). Badacze ci wyróżnili kilka typów postaw: (1) antysemityzm tradycyjny (religijny); (2) antysemityzm nowoczesny (ideologiczny) oraz (3) postawę filosemicką.

Antysemityzm tradycyjny uzasadniany jest poglądami religijnymi, których centralną część stanowi obwinianie Żydów o śmierć Chrystusa, czyli to, co Langmuir umieszczał w kategorii stwierdzeń ksenofobicznych. Postawa ta stopniowo zanika, co może być związane z postępującą sekularyzacją społeczeństw zachodnich, a także ze zmianą poglądów na judaizm po II Soborze Watykańskim, gdy Kościół wycofał się z nauczania o Żydach jako zabójcach Chrystusa (Deklaracja *Nostra Aetate*; zob. też Datner-Śpiewak 1996). Antysemityzm nowoczesny, zarówno na świecie, jak i w Polsce, to postawa o proveniencji polityczno-ekonomicznej. Wiąże się z przekonaniem o wszechobecności Żydów w biznesie, mediach, polityce, a także z przekonaniem o „żydowskiej konspiracji” (por. Kofta, Sędek 1995, 1999, 2005). Warto też zauważyć, że zjawiska antysemityzmu tradycyjnego i nowoczesnego stanowią dobry przykład interakcji stereotypu z uprzedzeniem. W obu przypadkach postawa negatywna może być porównywalna, jeśli chodzi o natężenie, jednakże racjonalizacja czy uzasadnienie (czyli zawartość danego stereotypu) konkretnego uprzedzenia są zupełnie odmienne.

Oprócz tych dwóch postaw, mniej lub bardziej negatywnych, badacze zidentyfikowali też postawę filosemicką. Warto tu wspomnieć o pewnym interesującym procesie; mianowicie porównując wyniki z lat 1996 i 2004, autorzy zauważyli, że liczba antysemitów i filosemitów rośnie, maleje natomiast liczba osób nie mających zdania — a więc stereotyp żydowski silnie się polaryzuje. Może to wskazywać na to, że anty- czy filosemickie schematy stosunkowo łatwo jest uruchomić, na przykład prezentując Żydów w odpowiednim kontekście, w czym mają swój udział media i inne wytwory kultury masowej. Schematy te jednak mogą być bardzo powierzchowne — ich siła, wpływ na inne postawy, nie mówiąc już o zachowaniach, jest wysoce dyskusyjna.

ZESTAWIENIE PERSPEKTYWY KOLEKTYWNEJ Z INDYWIDUALNĄ

W roku 2005 przeprowadziliśmy krótkie badanie ankietowe wśród 116 studentów pierwszych lat psychologii i socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w wieku 18–25 lat. Wszyscy uczestnicy otrzymali kwestionariusze zawierające trzy polecenia. Na początku mieli za zadanie wygenerować tyle charakterystyk (przymiotników, krótkich zdań itp.), by w sposób jak najbardziej adekwatny, według nich, oddać: (1) własne opinie/wrażenia dotyczące Żydów — perspektywa indywidualna (pytanie: Jakimi cechami/przymiotnikami opisał(a)byś Żydów? Wymień tyle cech/przymiotników, ile potrzeba, żeby w sposób możliwie pełny i adekwatny oddać Twoje wrażenia/opinie dotyczące Żydów); (2) opinie Polaków dotyczące Żydów — perspektywa kulturowa (pytanie: Prosimy, abyś zastanowił(a) się, jakimi cechami/przymiotnikami Polacy opisują/opisaliby typowych Żydów? Wymień tyle cech/przymiotników, ile potrzeba, żeby w sposób możliwie pełny i adekwatny oddać opinie Polaków o Żydach). Następnie respondenci poproszeni zostali o ocenę każdej charakterystyki na skali pozytywnej–negatywnej (od –2 do 2). Ostatnim zadaniem było oszacowanie, do jakiego procentu populacji Żydów dana charakterystyka się odnosi. Na podstawie zgromadzonych danych obliczono indeks stereotypu, mnożąc oceny poszczególnych charakterystyk przez przypisane im wartości procentowe.

Badanie ujawniło zdecydowaną różnicę między stereotypem indywidualnym i kolektywnym/kulturowym ($t = 6,24$; $p < 0,001$), przy czym ten ostatni okazał się bardziej negatywny. Charakterystyki użyte przez osoby badane w stereotypie indywidualnym były, adekwatnie do deklarowanych walencji, pozytywne. Najczęściej powtarzanymi cechami przypisywanymi Żydom były: przedsiębiorczy (zaradny) (53)²; przywiązani do tradycji (historii i rodziny) (37); inteligentni (zdolny, mądry, błyskotliwy) (33), religijni (wierzący) (27), trzymający się razem, wspierają, zrzeszeni, zorganizowani, solidarni (19); mają talent do interesów (dobrzy handlowcy, biznesmeni) (17). Z kolei charakterystyki składające się na stereotyp kulturowy okazały się nieco bardziej negatywne: skąpi (35); obrotni (przedsiębiorczy, zaradni, operatywni) (27); przebiegli (cwani) (24); zachłanni (chciwi, pazerni) (24); religijni (20); hermetyczni (izolują się, konspirują) (17) (por. tabela 1).

CO Z TEGO WYNIKA?

Od czasu wydania książki Allporta *The Nature of Prejudice*, skąd pochodzi przytoczony na początku tekstu cytat o Żydach i prezydencie Abrahamie Lincolnie minęło ponad pięćdziesiąt lat. I choć odnosi się ona do społeczeństwa

² W nawiasach częstość użycia danej charakterystyki (lub charakterystyk pogrupowanych pod względem podobieństwa znaczeniowego).

Zawartość stereotypu indywidualnego i kulturowego Żydów

Stereotyp indywidualny	Liczba wskazań	Stereotyp kulturowy	Liczba wskazań
przedsiębiorczy/zaradni	53	skąpi	35
przywiązani do tradycji/historii/rodziny	37	obrotni/przedsiębiorczy/zaradni/operatywni	27
inteligentni/zdolni/mądrzy/błyskotliwi	33	przebiegli/cwani	24
religijni/wierzący	27	zachłanni/chciwi/pazerni	24
trzymają się razem/wspierają, zrzeszeni/zorganizowani/solidarni	19	religijni	20
mają talent do interesów/dobrzy handlowcy/biznesmeni	17	hermetyczni/izolują się/konspirują	17

amerykańskiego, uzyskane w naszej krótkiej ankiecie wyniki potwierdzają, jak się wydaje, jego aktualność. Tam mieliśmy do czynienia z oceną Żydów i Lincoln, tutaj respondenci mieli za zadanie ocenić polski stereotyp Żydów, a także wyrazić własne opinie na ich temat. W obu przypadkach ujawniła się niejako symetryczna natura stereotypu żydowskiego. Na przykład w wersji pozytywnej (indywidualnej) Żydzi są oszczędni, inteligentni i wspierają się nawzajem; w negatywnej (kulturowej) — są skąpi, przebiegli i ciągle coś knują. Te — nazwijmy je — symetryczne różnice nie sprowadzają się do zestawień opinii pozytywnych i negatywnych. Antysemityzm, a więc struktura przekonań, postaw lub działań o zabarwieniu zdecydowanie negatywnym, jest dosyć zróżnicowany, zarówno w sensie natężenia, jak i wewnętrznej logiki. Na przykład zależnie od okazji „Żydzi są Rotszyldami i niechcianą biedotą, kapitalistami i komunistami, nacjonalistami i kosmopolitami, religijnymi separatystami i wolnomysłicielami, diabolicznymi geniuszami i zwykłymi głupkami” (Berger 1986, s. 9), a wszystko sprowadza się do tego, że jednoznacznie negatywne opinie są w sposób wybitnie niejednoznaczny — by nie powiedzieć, wybitnie twórczy — racjonalizowane.

Stereotyp kulturowy okazuje się zatem różny od indywidualnych przekonań, a jednocześnie wyraźnie bardziej negatywny. Zdecydowana różnica między stereotypem kulturowym a indywidualnym może odzwierciedlać ogólną polaryzację stereotypu Żydów sygnalizowaną przez Ireneusza Krzezińskiego (1996, 2004c). Warto też przyrzeć się samym procedurom pomiaru. Jakkolwiek stereotypy kulturowe, czyli uzgodnione i występujące w grupie, mierzy się przy użyciu zastosowanych również w tym badaniu technik (opis metody zob. Esses, Haddock, Zanna 1993a; Valencia, Gil de Montes, Elejabarrieta 2003), to w istocie interpretacja uzyskanych wyników daleka jest od jednoznaczności. Osoby badane mogą oceniać stereotyp kulturowy jako negatywny, a swoje własne przekonania/postawy jako pozytywne, ponieważ: (1) po prostu tak uważają

lub (2) dostosowują własne przekonania do normy politycznej poprawności, a swoje prawdziwe przekonania ujawniają jako opinię grupową. To ostatnie może wynikać z powszechnej obawy przed bezpośrednim krytykowaniem Żydów, a w konsekwencji przed podejrzeniem o antysemityzm (zob. np. Kovács 2002; Krzemiński 2004a³). Procedura pomiaru umożliwiła badanym wyrażenie własnych negatywnych opinii przez ewaluację stereotypu kulturowego, co przeniosło te opinie na poziom grupowy (jest to zresztą jedna z technik pomiaru współczesnego antysemityzmu; zob. Kovács 1999, 2002).

Ponadto zastanawiający jest fakt zgodności między rezultatami badań postaw Polaków przeprowadzonych przez CBOS na reprezentatywnej próbie (Strzeszewski 2006) a wynikami pomiaru stereotypu kulturowego opisaną wyżej metodą. Z obu wynika, że Polacy, ogólnie mówiąc, mają o Żydach opinie dość negatywne (w pierwszym przypadku wskaźnik postawy, a w drugim indeks stereotypu lokowały się poniżej zera). Co interesujące, CBOS pytał Polaków wprost o ich opinie na temat Żydów, a w opisanych badaniach respondenci odpowiadali na pytanie „jak według Ciebie Polacy oceniają Żydów?”. Jednocześnie pomiar stereotypów indywidualnych (a więc pytania o osobiste opinie osób badanych) ujawnił coś innego — stereotypy okazały się pozytywne, a różnica między nimi a stereotypem kulturowym istotna statystycznie.

W tej sytuacji trudno rozstrzygnąć, która interpretacja jest trafniejsza. Z jednej strony, wyniki przemawiałyby za projekcją opinii własnych na opinie Polaków lub też świadomym ich zatajaniem w perspektywie indywidualnej, a ujawnianiem w kulturowej, gdy norma politycznej poprawności nie działa tak silnie. Ze względu na wielowiekowe prześladowania, a przede wszystkim cięń Zagłady, krytycy Żydów muszą liczyć się z etykietką antysemitów oraz ostrymi, nierzadko histerycznymi replikami. W wielu wypadkach prowadzi do ukrywania swoich opinii, czyli na przykład nieudzielania odpowiedzi na niektóre szczególnie drażliwe pytania kwestionariuszowe. Zjawisko to, nazwane *communicative latency*, stało się nawet przedmiotem osobnych badań (Kovács 2002; por. Fabián, Fleck 1997). Jeśli zatem założymy, że w przypadku wyrażania przekonań w kwestionariuszu „kulturowym” tak zwana odpowiedzialność społeczna jest mniejsza, to dodatkowo tłumaczy to zanotowane różnice między perspektywami i poszczególnymi grupami narodowymi. Z drugiej strony jednak, wyniki badań opinii publicznej wskazują, że negatywny stereotyp kulturowy jest po prostu faktem.

Możliwa jest także inna interpretacja. Otóż, nie jest wykluczone, że Polacy, odpowiadając na pytania o przekonania dotyczące Żydów jako jednostki „nie naznaczone” tożsamością narodową nie wykazują żadnych uprzedzeń, dlatego że na przykład nie mają zdania, nie znają Żydów lub też ich sporadyczne kon-

³ Krzemiński wspomina też o rodzącym się zjawisku otwartego, tak zwanego nowego antysemityzmu, czyli postaw krytycznych wobec Izraela, spowodowanych jego agresywną polityką na Bliskim Wschodzie (por. Król 2004).

takty z Żydami uważają za całkiem pozytywne. Jeżeli natomiast do głosu dochodzi identyfikacja narodowa, a raczej — na co wskazuje Krzemiński (2004b) — jej romantyczno-mesjański aspekt, to opinie i nastawienia do Żydów stają się bardziej negatywne. Można to wyjaśniać przyjmując założenie, że Polacy często konstruowali swoje wartości w opozycji do narodów odgrywających dosyć dużą rolę w historii Polski, a więc głównie Niemców i Żydów, którzy — jak się uważało — zawsze postępowali zgodnie ze swoim interesem, nie kierując się przy tym, jak my, honorem. Ważna w tym przypadku okazuje się też pamięć o Holokauście („pamięć żydowska” vs. „pamięć polska”) (Krzemiński 2004b; por. Kaprański 2001). Główną zmienną pośredniczącą w takim wyjaśnieniu może być identyfikacja narodowa oraz stosunek do narodowej historii i martyrologii.

W przypadku stereotypów społecznych, czyli przekonań i opinii powszechnych w grupach, aspekt poznawczy zwykle splata się z aspektem normatywnym (Moscovici 1976, 1993; Tajfel 1981). Stereotypy, poza oczywiście powszechnie znanymi funkcjami poznawczymi (upraszczanie, ekonomizacja), pełnią też określone funkcje społeczne i to właśnie one powinny stanowić główny przedmiot badań dotyczących dyfuzji i utrzymywania się takich a nie innych stereotypów w społeczeństwie. Badania takie powinny więc zaczynać się od analizy funkcji poznawczych, potem należy stopniowo wiązać je z istniejącym w danej grupie systemem wartości i przechodzić do genezy oraz utrzymywania się grupowych ideologii. Jako katalizatory rozprzestrzeniania się stereotypów społecznych wskazuje się poszukiwanie zrozumienia dla złożonych i zwykle stresujących czy niepokojących zdarzeń społecznych, usprawiedliwianie działań, podjętych lub planowanych, przeciwko obcym grupom oraz chęć pozytywnego odróżnienia się od wybranych grup obcych. Wydaje się, że powyższe czynniki mogą być odpowiedzialne za utrzymywanie się negatywnych stereotypów i postaw wobec Żydów lub też opinii, iż takie stereotypy i postawy istnieją.

Pisząc o wyznacznikach kultury polskiej Paweł Boski (1995) wymienia głównie katolicyzm, rolniczo-wiejski tryb życia głównych warstw społeczeństwa polskiego wraz z niedorozwojem cywilizacji miejskiej, której trzon niemal przez sześć wieków stanowiły mniejszości niemiecka i żydowska, historię państwa przez ostatnie trzysta lat zdominowaną przez okupację ze strony państw ościennych oraz konflikty wewnętrzne. Przekłada się to między innymi, co potwierdzają badania zespołu Krzemińskiego (1996, 2004c), na romantyczną orientację w kwestiach narodowo-politycznych, heroizm, martyrologię, podkreślanie odmienności i wyższości kulturowej w stosunku do bliskich sąsiadów oraz aspiracje przynależności do kultury zachodniej. Te zagadnienia dotyczące kulturowej natury stereotypów można uważać za uzupełnienie wiedzy o ich czysto poznawczym aspekcie (zob. Boski 2001). Aby prześledzić znaczenie tych czynników dla utrzymywania się określonych przekonań czy uprzedzeń, warto sięgnąć do wydawanych przez lata polskich publikacji na tematy żydowskie i zestawić ich treści z ówczesną sytuacją społeczno-polityczną kraju oraz wy-

darzeniami na arenie międzynarodowej. Interesująca ponadto byłaby analiza treści obecnych publikacji prasowych oraz zawartości audycji telewizyjnych i radiowych (oczywiście podzielonych według opcji polityczno-ideologiczno-religijnej) oraz ich ewentualnego wpływu na poglądy osób, które się z nimi stykają. Ponieważ można założyć, że negatywne (lub pozytywne) postawy Polaków wobec Żydów nie wynikają z fizycznej bliskości i wzajemnej znajomości obu grup, jest zrozumiałe, że muszą być one jakoś przekazywane w procesie komunikacji bezpośredniej lub poprzez media.

W każdym razie chcąc dowiedzieć się czegoś więcej na temat obrazu Żydów w świadomości Polaków, na pewno należy poddać analizie w odpowiednio zaprojektowanych badaniach procesy racjonalizacji⁴ (Doise, Staerkle 2001), legitymizacji nierówności (Jost, Banaji 1994) w perspektywie kulturowej oraz mechanizmy projekcji w konfrontacji perspektywy indywidualnej i kulturowej. Otwarte pozostaje pytanie, czy dwoista natura stereotypu żydowskiego jest czymś szczególnym, co potwierdzałoby postulowaną przez niektórych (por. np. Langmuir 1987; Berger 1986; Bauer 1994) wyjątkowość antysemityzmu, czy też podobną strukturę mają stereotypy i uprzedzenia dotyczące innych grup.

BIBLIOGRAFIA

- Adorno Theodor, Frenkiel-Brunswik Else, Levinson Daniel, Sanford Nevitt, 1950, *The Authoritarian Personality*, Harper, New York.
- Allport Gordon W., 1954, *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Reading, MA.
- Bauer Yehuda, 1994, *In Search of a Definition of Antisemitism*, w: Michael Brown (red.), *Approaches to Antisemitism: Context and Curriculum*, American Jewish Committee–International Center for University Teaching of Jewish Civilization, New York–Jerusalem.
- Berger David, 1986, *Anti-Semitism: An Overview*, w: David Berger (red.) *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism*, Jewish Publication Society, Philadelphia.
- Bergmann Walter (red.), 1988, *Error without Trial: Psychological Research on Antisemitism*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Bodenhausen Galen V., Macrae C. Neil, 1999, *Samoregulacja w spostrzeganiu grupowym: mechanizmy i skutki tłumienia stereotypów*, w: C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, GWP, Gdańsk.
- Bogardus Emory S. 1925, *Measuring Social Distances*, „Journal of Applied Sociology”, t. 9, s. 299–308.
- Boski Paweł, 1995, *Humanizm, indywidualizm-kolektywizm a rozumienie i preferencje ładu demokratycznego*, w: Janusz Reykowski (red.), *Potoczne wyobrażenia o demokracji. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii, Warszawa.
- Boski Paweł, 2001, *O stereotypach niestereotypowo, czyli jak badać wiedzę o kulturze grup społecznych i unikać ich stereotypów*, w: Mirosław Kofta, Aleksandra Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Scholar, Warszawa.

⁴ Odnosząc je na przykład do zjawiska konkurencyjnych pamięci, żydowskiej i polskiej.

- Brigham Jack C., 1971, *Ethnic Stereotypes*, „Psychological Bulletin”, t. 76, s. 15–38.
- Cała Alina, 2001, *Stereotyp Żyda i Niemca — trwałość i zmiany*, w: Mirosław Kofta, Aleksandra Jasińska-Kania, *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Scholar, Warszawa.
- Cameron Judy A., Trope Yaacov, 2004, *Stereotype-Biased Search and Processing of Information About Group Members*, „Social Cognition”, t. 22, s. 650–672.
- Clémence Alain 2001, *Social Positioning and Social Representations*, w: Kay Deaux, Gina Philogène, *Representation of the Social: Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell, Oxford.
- Datner-Śpiewak Helena, 1996, *Struktura i wyznaczniki postaw antysemickich*, w: Ireneusz Krzemiński (red.), *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie*, Scholar, Warszawa.
- Devine Patricia G., 1989, *Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components*, „Journal of Personality and Social Psychology”, t. 56, s. 5–18.
- Devine Patricia G., 1995, *Prejudice and Out-Group Perception*, w: Abraham Tesser (red.), *Advanced Social Psychology*, McGraw-Hill, New York.
- Devine Patricia G., Monteith Margo J., 1993, *The Role of Discrepancy-Associated Affect in Prejudice Reduction*, w: Diane M. Mackie, David L. Hamilton, *Affect, Cognition, and Stereotyping: Interactive Processes in Group Perception*, Academic Press, San Diego.
- Devine Patricia G., Monteith Margo J., 1999, *Automaticity and Control in Stereotyping*, w: Shelly Chaiken, Yaacov Trope (red.), *Dual Process Theories in Social Psychologies*, Guilford Press, New York.
- Doise Willem, 1993, *Debating Social Representations*, w: Glynis M. Breakwell, David V. Canter (red.), *Empirical Approaches to Social Representations*, Clarendon Press–Oxford University Press, Oxford–New York.
- Doise Willem, 2001, *Human Rights Studied as Normative Social Representations*, w: Kay Deaux, Gina Philogène, *Representation of the Social: Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell, Oxford.
- Doise Willem, Staerkle Christian, 2001, *From Social to Political Psychology: The Societal Approach*, w: Kirsten Monroe (red.), *Political Psychology*, Erlbaum, New York.
- Dovidio Jack F., Brigham Jack C., Johnson Blair T., Gaertner Samuel L., 1999, *Stereotypizacja, uprzedzenia i dyskryminacja: spojrzenie z innej perspektywy*, w: C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, GWP, Gdańsk.
- Esses Victoria M., Haddock Geoffrey, Zanna Mark P., 1993a, *Values, Stereotypes, and Emotions as Determinants of Intergroup Attitudes*, w: Diane M. Mackie, David L. Hamilton, *Affect, Cognition, and Stereotyping: Interactive Processes in Group Perception*, Academic Press, San Diego.
- Esses Victoria M., Haddock Geoffrey, Zanna Mark, 1993b, *The Role of Mood in the Expression of Intergroup Stereotypes*, w: Mark P. Zanna, James M. Olson (red.), *The Psychology of Prejudice. The Ontario Symposium*, t. 7, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Fábián Zoltán, Fleck Zoltán, 1997, *Authoritarianism, Socio-Demographic Variables and Socialization in the Explanation of Prejudiced Attitudes: Antisemitism and Anti-Gypsy Attitudes in Hungary*, w: Zsolt Enyedi, Ferenc Erős, Zoltán Fábián (red.), *Authoritarianism and the Ideological Spectrum in Hungary*, Collegium Budapest, Budapest.
- Förster Jens, Higgins E. Tory, Strack Fritz, 2000, *When Stereotype Disconfirmation Is a Personal Threat: How Prejudice and Prevention Focus Moderate Incongruency Effects*, „Social Cognition”, t. 18, s. 178–197.
- Freud Sigmund, 1994, *Człowiek imieniem Mojżesz a religia monoteistyczna*, tłum. Aleksander Ochocki, Jerzy Prokopiuk, KR Sen, Warszawa.

- Gardner Robert C., 1994, *Stereotypes as Consensual Beliefs*, w: Mark P. Zanna, James M. Olson (red.), *The Psychology of Prejudice*. The Ontario Symposium, t. 7, Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Hogg Michael A., Abrams Dominic, 1998, *Social Identifications*, Routledge, London–New York.
- Jost John, Banaji Mahzarin, 1994, *Stereotyping and False Consciousness*, „British Journal of Social Psychology”, t. 33, s. 1–27.
- Jost John T., Hamilton David L., 2005, *Stereotypes in Our Culture*, w: John F. Dovidio, Peter Glick, Laurie A. Rudman, (red.), *On the Nature of Prejudice: Fifty years after Allport*, Blackwell Publishing: Malden, MA.
- Kapralski Sławomir, 2001, *Battlefields of Memory*, „History and Memory”, t. 13, nr 2.
- Kofta Mirosław, 2001, *Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu*, w: Mirosław Kofta, Aleksandra Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Scholar, Warszawa.
- Kofta Mirosław, Jasińska-Kania Aleksandra, 2001, *Wstęp. Czy możliwy jest dialog między społeczno-kulturowych a psychologicznym podejściem do stereotypów*, w: Mirosław Kofta, Aleksandra Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Scholar, Warszawa.
- Kofta Mirosław, Sędek Grzegorz, 1995, *Stereotyp „duszy grupowej”, wybory parlamentarne, a postawy wobec osób pochodzenia żydowskiego*, w: Bogdan Wojciszke (red.), „Makropsychologia. Kolokwia Psychologiczne”, nr 4.
- Kofta Mirosław, Sędek Grzegorz, 1999, *Stereotyp duszy grupowej a postawy wobec obcych: Wyniki badań sondażowych*, w: Bogdan Wojciszke, Maria Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kofta Mirosław, Sędek Grzegorz, 2005, *Conspiracy Stereotypes of Jews during Systemic Transformation in Poland*, „International Journal of Sociology”, t. 35, nr 1.
- Kovács András, 1999, *Antisemitic Prejudices in Contemporary Hungary*, „Acta” (Analysis of Current Trends in Antisemitism), nr 16, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, Hebrew University of Jerusalem.
- Kovács András, 2002, *Public Identity in Defining the Boundaries of Public and Private: The Example of Latent Anti-Semitism*, „Social Research”, t. 69, nr 179–194.
- Król Marcin, 2004, *Nowy antysemityzm?*, „Res Publica Nowa”, nr 2.
- Krueger Joachim, 1996, *Personal Beliefs and Cultural Stereotypes about Racial Characteristics*, „Journal of Personality and Social Psychology”, t. 71, s. 536–548.
- Krzemiński Ireneusz (red.), 1996, *Czy Polacy są antysemitami?*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Krzemiński Ireneusz, 2004a, *Postawy antysemickie po dziesięciu latach i ich wyznaczniki*, w: Ireneusz Krzemiński (red.), *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie*, Scholar, Warszawa.
- Krzemiński Ireneusz, 2004b, *Polacy i Ukraińcy o swych narodach, cierpieniu w czasie wojny i o Zagładzie Żydów*, w: Ireneusz Krzemiński (red.), *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie*, Scholar, Warszawa.
- Krzemiński Ireneusz (red.), 2004c, *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie*, Scholar, Warszawa.
- Kurcz Ida, 1995, *Zmienność i nieuchronność stereotypów*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa.
- Langmuir Gavin I., 1987, *Toward a Definition of Antisemitism*, w: Helen Fein (red.), *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Context of Modern Antisemitism*, De Gruyter, Boston–New York.

- Leyens Jacques-Philippe, Yzerbyt Vincent, Schadron Georges, 1994, *Stereotypes and Social Cognition*, Sage, London.
- Lippmann Walter, 1922, *Public Opinion*, Harcourt & Brace, New York.
- Lyons Anthony, Kashima Yoshihisa, 2006, *Maintaining Stereotypes in Communication: Investigating Memory Biases and Coherence-Seeking in Storytelling*, „Asian Journal of Social Psychology”, t. 9, nr 1.
- Łukaszewski Wiesław, 1995, *The Attitude Toward Jews in Polish Psychological Studies*, „Polish Psychological Bulletin”, t. 26, s. 97–112.
- Łukaszewski Wiesław, Weigl Barbara, 2001, *Stereotyp stereotypu czy prywatna koncepcja natury ludzkiej*, w: Mirosław Kofta, Aleksandra Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Scholar, Warszawa.
- McConahay John B., 1983, *Modern Racism and Modern Discrimination: The Effect of Race, Racial Attitudes, and Context on Simulated Hiring Decisions*, „Personality and Social Psychology Bulletin”, t. 9, nr 4.
- McConahay John B., 1986, *Modern Racism, Ambivalence, and the Modern Racism Scale*, w: John F. Dovidio, Samuel L. Gaertner (red.), *Prejudice, Discrimination, and Racism*, Academic Press, New York.
- Marks Gary, Miller Norman, 1987, *Ten Years of Research on the False Consensus Effect: An Empirical and Theoretical Review*, „Psychological Bulletin”, t. 102(1), s. 72–90.
- Morse Nancy C., Allport Floyd H., 1988, *The Causation of Anti-Semitism: An Investigation of Seven Hypotheses*, w: Werner Bergmann, *Error without Trial: Psychological Research on Antisemitism*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Moscovici Serge, 1976, *La psychanalyse: son image et son public*, PUF, Paris.
- Moscovici Serge, 1984, *The Phenomenon of Social Representations*, w: Robert M. Farr, Serge Moscovici (red.), *Social Representations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Moscovici Serge, 1988, *Notes towards a Description of Social Representations*, „European Journal of Social Psychology”, nr 18.
- Moscovici Serge, 1993, *The Invention of Society*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NJCRCAC, 1986, *1985–1986 Joint Program Plan*, National Jewish Community Relations Advisory Council, New York.
- Poliakov Leon, 1974, *The Aryan Myth*, Chatto Heinemann, London.
- Scodel Alvin, Austrin Harvey, 1957, *The Perception of Jewish Photographs by Non-Jews and Jews*, „Journal of Abnormal and Social Psychology”, t. 54, s. 278–280.
- Stangor Charles, Schaller Mark, 1999, *Stereotypy jako reprezentacje indywidualne i zbiorowe*, w: C. N. Macrae, C. Stangor, M. Hewstone, (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, GWP, Gdańsk.
- Stephan Walter G., Stephan Cookie W., 1999, *Wywieranie wpływu przez grupy. Psychologia Relacji*, tłum. Magdalena Kacmajor, GWP, Gdańsk.
- Strzeszewski Michał, 2003, *Czy Polacy lubią inne narody?* Raport CBOS, nr BS/1/2003,
- Strzeszewski Michał, 2006, *Sympatia i niechęć do innych narodów*. Raport CBOS, nr BS/148/2006.
- Strzeszewski Michał, 2007, *Przejawy dystansu społecznego wobec innych narodów i religii*. Raport CBOS, nr BS/3/2007.
- Tajfel Henri, 1981, *Social Stereotypes and Social Groups*, w: John C. Turner, Howard Giles (red.), *Intergroup Behaviour*, Blackwell Publishers, Oxford, UK.
- Tversky Amos, Kahneman Daniel, 1973, *Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability*, „Cognitive Psychology”, t. 5.

- Valencia Jose F., Gil de Montes Lorena, Elejabarrieta Fran, 2004, *Creencias y actitudes hacia la inmigración: estereotipos, prejuicio y regulaciones normativas*, „Revista de Psicología Social”, t. 19, nr 3.
- Weigl Barbara, 1999, *Stereotypy i uprzedzenia etniczne u dzieci i młodzieży*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa.
- Weigl Barbara, 2001, *Stereotypy i uprzedzenia*, w: Jan Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, GWP, Gdańsk.
- Weigl Barbara, Łukaszewski Wiesław, 1992, *Modyfikowanie stereotypów i uprzedzeń etnicznych dzieci*, w: Zdzisław Chlewiński, Ida Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia*. „Kolokwia Psychologiczne”, nr 1.
- Zanna Mark P., 1994, *On the Nature of Prejudice*, „Canadian Psychology”, t. 36, nr 1.
- Zimmermann Moshe, 1986, *Wilhem Marr: The Patriarch of Anti-Semitism*, Oxford University Press, New York.

ANTI-SEMITISM: AN INDIVIDUAL ATTITUDE OR A CULTURAL NORM?

Summary

This article considers the phenomenon of social stereotypes and whether they can be measured, analysed and interpreted, using the stereotypes adopted for Jews in Poland. The stereotype is presented as complex concept which has many aspects at the structural, functional and operational levels. In all these aspects of particular importance is the differentiation between individual convictions and the collective stereotype which normally partly reflects the rules prevailing in a given community. This differentiation can be observed in the phenomenon of anti-semitism which seems to rather more completely function at the collective/national level, while at the individual level it virtually disappears — which is illustrated in the literature discussed on the subject. This phenomenon is also discussed from a psychological, historic and social point of view.

Key words/słowa kluczowe

anti-Semitism / antysemityzm, individual and cultural stereotypes / stereotypy indywidualne i kulturowe; prejudices / uprzedzenia